

Spreekwoordelijk gedrag in de mateloze negentiende eeuw?

Frans van Poppel

Het door data gedreven historische onderzoek naar de patronen van gezinsvorming heeft in de afgelopen drie decennia in België en Nederland een enorme vlucht genomen. Een zeer belangrijke rol is daarbij gespeeld door de door Koen Matthijs geleide onderzoeksgroep in Leuven. Geavanceerde en comparatieve analyses van enorme databestanden met gegevens uit geboorte-, huwelijks- en overlijdensakten hebben het inzicht in de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd, de leeftijdsverschillen tussen huwelijkspartners, seizoenspatronen in huwelijkssluiting en vele andere bepalende elementen van de bevolkingsontwikkeling enorm uitgebreid. Van een overeenkomstige toename van informatie over de culturele kant van deze ontwikkelingen, de evolutie van de menselijke opvattingen over en ervaringen met deze demografische fenomenen is minder sprake geweest en dit ondanks allerlei inventieve studies op basis van onder meer dagboeken, afbeeldingen, preken, autobiografieën etc. Het zoeken naar aanvullende bronnen van informatie op dit terrein blijft daarom noodzakelijk, maar het is een terrein van onderzoek dat bezaaid is met voetangels en klemmen.

In een indrukwekkende serie boeken en artikelen heeft de Nederlandse hoogleraar Interculturele Literatuurwetenschap Mineke Schipper (2004, 2018) zegswijzen en spreekwoorden van over de hele wereld over vrouwen en mannen geanalyseerd en in verband gebracht met de positie en gedragspatronen van beide seksen. Daarbij gaat het in belangrijke mate om zaken die ook voor de historisch-geïnteresseerde demograaf van belang zijn: om het baren van dochters of zonen, het nemen van initiatieven in liefde en seks, de positie van weduwen enz. Uit de talloze definities die er van spreekwoorden voorhanden zijn valt te destilleren dat het gaat om algemeen bekende, in de volksmond gebezigde uitdrukkingen, afkomstig uit de algemene levenservaring, een praktische leefregel en vaak ook een morele opdracht inhoudend (Turksma, 2005, p. 12-14). In hun compacte en goed

te onthouden vorm onthullen spreekwoorden de manier waarop mensen naar het leven kijken. In West-Europa maken spreekwoorden tegenwoordig niet meer in dezelfde mate deel uit van de dagelijkse conversatie als in het verleden. Veel spreekwoorden vindt men ouderwets, niet meer van deze tijd. Ook in de negentiende eeuw zal men ze vaak al met een korreltje zout hebben genomen. Spreekwoorden reflecteren vooral de ideeën van een specifieke groep in een bepaalde periode. Maar toch echoën hun boodschappen nog steeds na in de hoofden van een veel ruimere groep. Bewust of onbewust zullen mensen nog steeds de druk tot het erin verwoorde ‘traditioneel’ gedrag voelen, ook omdat in vele spreekwoorden vaak impliciet een raadgeving zit besloten en een dominant gedragsmodel wordt gepresenteerd. Paremiologen, spreekwoorddeskundigen, gaan er daarom van uit dat gedragingen in het openbaar en in de privésfeer nog voor een deel de spreekwoordelijke boodschappen weerspiegelen van hoe gedrag eruit zou moeten zien (Fialkova, 2010).

Schipper's werk heeft zich voor een deel gericht op dat wat de demografen het meest beroert – vruchtbaarheid, zwangerschap en bevalling –, zonder dat overigens als zodanig te benoemen (Schipper, 2017). Dat is wel expliciet het geval in het werk van de Russische onderzoekster Maria Koroleva. Koroleva (2015; Koroleva & Sinitsa, 2008) stelt dat spreekwoorden een waardevolle bron van informatie kunnen vormen over de culturele kant van demografische gedragingen. Spreekwoorden fungeren immers als een representatief gedragsmodel, een cultureel ideaal, voor velen in een samenleving en brengen een populaire opvatting over uiteenlopende levensterreinen tot uiting. Zij presenteren modellen en oplossingen voor problemen die gebaseerd zijn op de collectieve ervaringen van een groot deel van vele generaties. Spreekwoorden zijn in het bijzonder van nut omdat er een enorme hoeveelheid aan materiaal beschikbaar is, materiaal dat tegelijkertijd beknopt en veelzeggend is en vele levensterreinen beslaat.

Het is niet vreemd dat talloze spreekwoorden het huwelijk tot onderwerp hebben. Het huwelijk was immers een uiterst belangrijke sociale gebeurtenis die niet alleen de direct betrokken man en vrouw aanging, maar de hele samenleving raakte; het werd door wet en gewoonte gereguleerd, ging vaak gepaard met overdracht van rechten en bezittingen, was onderworpen aan intense gevoelens van goed-en afkeuring en had grote invloed op de status van de betrokken partijen, met name op die van de vrouw en de in het huwelijk voortgebrachte kinderen. Het huwelijk vormde een belangrijk moment in de overgang van jeugd naar volwassenheid; voor veel jongeren betekende het huwelijk de definitieve verslapping van de ruimtelijke, financiële en soms ook emotionele band met de ouders, en de leeftijd waarop dat gebeurde had grote consequenties. Het huwelijk was

veelal het tijdstip waarop (een deel van) de overdracht van bezittingen van de ene op de andere generatie plaatsvond. De leeftijdsverschillen tussen de huwelijkspartners bepalen mede de gezagsverhoudingen, de competentie en de wijze van communicatie tussen de echtgenoten. Het huwelijk van de kinderen betekende voor de ouders het begin van een nieuwe levensfase, namelijk die van de inkrimping van het gezin.

Kunnen de in Nederland en Vlaanderen gebruikte spreekwoorden ons iets leren over de opvattingen van de bevolking ten aanzien van gezinsvorming, en in het bijzonder het huwelijk in zijn vele facetten? Spreekwoorden hebben een constaterende en vaak ook raadgevende vorm en de vraag is of deze te rijmen zijn met de uitkomsten van de Vlaamse (en Nederlandse) empirische historisch-demografische studies die geïnitieerd zijn door Matthijs en de leden van zijn onderzoeksgroep. Het werk van Matthijs heeft zich in het bijzonder op de ontwikkeling van het huwelijkspatroon in de negentiende eeuw gericht en het is ook in deze periode waarin op grote schaal verzamelingen van spreekwoorden zijn aangelegd. Kortom, de vraag die hier gesteld wordt is hoe het spreekwoordenvocabulaire rondom het huwelijk er in de negentiende eeuw uitzag en hoe zeer dat zijn weerslag vond in het gedrag van de negentiende-eeuwse man en vrouw.

Beschrijvingen van spreekwoorden in de vorm van verzamelingen worden vanaf de negentiende eeuw populair. Bedacht moet worden dat veel van de in de negentiende-eeuwse spreekwoordenboeken opgenomen spreekwoorden een veel oudere oorsprong hebben en wellicht in deze periode al veel minder gebruikt en gedragen werden.

Voor het Nederlandse taalgebied zijn met name van belang P.J. Harrobomé's *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal of verzameling van Nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van vroegeren en lateren tijd* (1858, 1861, 1862). In 1901 werd dit werk gevolgd door F.A. Stoett's *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden naar hun oorsprong en betekenis verklaard* (1901) en A. de Cock's *Spreekwoorden en zegswijzen, afkomstig van oude gebruiken en volkszedes* (1902) en *Spreekwoorden en Zegswijzen over de Vrouwen, de Liefde en het Huwelijk* (1911). Met name beide laatstgenoemde bronnen zullen hier worden gebruikt.

Over het algemeen brengen de spreekwoorden tot uitdrukking dat de huwelijkse staat te verkiezen valt boven een celibatair bestaan. In verschillende vormen komt dit tot uitdrukking zoals in "Beter te trouwen dan te branden" en "Beter trouwen als aanhouden". Maar opmerkelijk genoeg wordt ook duidelijk gemaakt dat een huwelijk geen paradijs is. "Wat is 't houwelijk? Schrikkelijk en grouwelijk – en voor velen niet houwelijk", "Men gaat met zijn tweeën naar de kerk en komt met zijn drieën terug;

dan is de duivel er bij gekomen”. “Die trouwt krijgt een blok aan ’t been”. Deze ambivalente houding tegenover het huwelijk spreekt ook uit andere kwalitatieve bronnen (Matthijs, 1994). Deze dubbelzinnigheid wijst erop dat spreekwoorden zeker geen representatieve afspiegeling vormen van de opvattingen van de samenleving als geheel. Welke opvatting de dominante was valt ook niet te bepalen.

De langetermijnveranderingen die zich in Vlaanderen (maar ook in andere landen in West-Europa) in de negentiende eeuw in de frequentie en de leeftijd bij huwelijk hebben voorgedaan hebben in elk geval een duidelijke voorkeur voor de huwelijkse staat aan het licht gebracht. Matthijs (2002) heeft immers nadrukkelijk de aandacht gevestigd op het feit dat een duidelijke verandering in de sociale positie en genderidentiteit van vrouwen heeft plaatsgevonden, waaruit een ”passionate zest” voor het huwelijk voortvloeide. Vrouwen werden in toenemende mate verbannen uit het publieke domein en in reactie daarop ontwikkelden zij een eigen specifieke vrouwelijke statusschaal gericht op het romantische huwelijk, het huisgezin en het moederschap. Deze ontwikkeling valt niet anders te interpreteren dan als een eenzijdige voorkeur voor één van de mogelijke spreekwoordelijke voor- of nadelen van de huwelijkse staat.

Benadrukt werd in de spreekwoorden dat vooraleer men een huwelijk wenste te sluiten men in staat diende te zijn in het levensonderhoud van het gezin te kunnen voorzien. “Eerst het kooitje klaar en dan een vogeltje erin” (Men moet eerst zorgen een vrouw te kunnen onderhouden, alvorens aan trouwen te denken), “Zij brengen niets te zamen dan vier naakte billen”, “Haast getrouwd, lang berouwd”. Dit was een thematiek die in de negentiende eeuw centraal stond in de permanente discussie over het armoedevraagstuk. De onberaden huwelijken uit de lagere sociale klassen werden als belangrijke factor hierin gezien en een expliciet verbod op huwelijken bij onvoldoende middelen van bestaan werd dan ook als serieuze oplossing voorgesteld. Moreels en Matthijs (2011) vonden inderdaad een veel lagere huwelijksleeftijd bij ongeschoolde arbeiders in Vlaamse steden maar de alarmistische betogen van de vertegenwoordigers van hogere sociale klassen waren zeer overdreven.

Over de beste leeftijd om te huwen vond men overigens uiteenlopende raadgevingen in de spreekwoorden. Er is begrip voor jong huwen, uitgedrukt in “Jonge jaren Willen paren” maar ook besef van de risico’s. “Jong getrouwd, jong berouwd”. Daarnaast is er de constatering dat boven een bepaalde leeftijd de kansen voor met name vrouwen om een partner te vinden gering waren. Die opvatting komt in vele gedaantes terug. “Een vaatje zuur bier” (een ongehuwde dochter die boven de 25 jaar komt), “Zij komt op de klompenmarkt” (van een meisje dat de 30 nadert, de klompenmarkt

de plaats zijnde waar dingen van geringe waarde worden verkocht), of “De klop is er op” (De Cock, 1911, 145-148) (zij is achtentwintig jaar, een zilvermunt van achtentwintig stuivers waar een stempel, een klop, was opgeslagen), “Zij zit al in St. Anna’s schapraai” (van een bejaarde maagd gezegd die drie kruisjes of meer achter den rug en dus weinig kans heeft om nog te trouwen en kinderen te krijgen), “Op den ossenboek staan” (van ongehuwde meisjes gezegd, in verband met de tot voortteling ongeschikte os), “Gerimpeld vel, en vrijt niet wel”. Overigens, de kansen op een huwelijk zijn nooit helemaal verkeken: “Geen schip zoo oud” zei het schippersmeisje “of ’t doet somtijds wel een reisje”.

Afgaande op de verdeling van de eerste huwelijken naar leeftijd bij huwelijk werden inderdaad in Vlaanderen in de negentiende eeuw relatief weinig huwelijken door vrouwen van boven de dertig gesloten (Van de Putte & Matthijs, 2001). Bovendien nam in de loop van de negentiende eeuw de mate van sociale conformiteit in de leeftijd bij eerste huwelijk sterk toe, (zichtbaar in de afname van de standaarddeviatie van de huwelijksleeftijden) wat duidt op een intensivering van een norm. In die zin drukken de spreekwoorden wel degelijk een norm uit. Toch waren ook de kansen om te huwen van 30-39-jarige vrouwen en mannen nog lang relatief hoog (Matthijs, 2002).

Een onderwerp dat vele publicisten in de negentiende eeuw bezighield was de vraag in hoeverre huwendes gelijksoortige dan wel afwijkende kenmerken mochten hebben. Dat betrof niet alleen de sociale herkomst van de huwendes, maar ook hun religie, hun geografische herkomst en hun leeftijd. Leeftijdsverschillen tussen huwendes partners komen in vele spreekwoorden aan de orde en het is duidelijk dat gelijkheid in leeftijd daarbij verre de voorkeur krijgt. Dat blijkt onder meer uit “Jong met jong en oud met oud, dient het best te zijn getrouwd” en “Jong bij oud is heet bij koud”. Hoewel er begrip lijkt te zijn voor een oudere man die met een jongere vrouw in zee gaat (“Een oude bok lust nog wel een groen blaadje”) worden de risico’s van ongelijkheid in leeftijd nadrukkelijk benoemd: “Hij moet met den bril op naar het wiegetouw”, “Die een jong wijf heeft en een oud huis, heeft werk genoeg”, “Een jonge vrouw is eens ouden mans doodskist”, “Jonge vrouwen zijn de paarden, waar oude mannen op naar de hel rijden”. Is deze voorkeur voor gelijke leeftijd van huwendes ook in de demografische studies terug te vinden? Van de Putte & Matthijs (2001) en Van de Putte et al. (2009) hebben grondige analyses verricht van de feitelijk gevonden leeftijdsverschillen in de negentiende eeuw, in Vlaanderen, Wallonië en Nederland. Lange tijd was ondanks de sterke weerstand ertegen het percentage huwelijken waarin mannen en vrouwen duidelijk van leeftijd verschilden zeer groot, in de orde van 75-85 percent. In de negentiende eeuw was echter wel sprake

van een voortdurende afname van dat percentage. Met name in de steden was er een sterkere voorkeur voor huwelijken met geringe leeftijdsverschillen tussen de partners. Met name bij huwelijken waarin vrouwen ouder waren dan mannen was sprake van een sterke afname.

Ook anderszins gemengde huwelijken stonden in een kwaad daglicht. Spreekwoorden als “Twee geloven op één kussen, daar slaapt de duvel tusschen”, “Gelijk goed, gelijk bloed, gelijke jaren, zijn de beste paren” en “Die verre gaat vrijen, bedriegt of wordt bedrogen”, “Vrijers, die van verre komen, Zijn u, jonge maagd, te schromen” en “Vrijt, daar je zijt” brengen de kwalijke gevolgen van ongelijkheid in godsdienst, sociale klasse en geboorte- en woonplaats tussen man en vrouw duidelijk voor het voetlicht.

Tot ver in de negentiende eeuw betrof een aanzienlijk deel van de gesloten huwelijken een huwelijk waarbij tenminste één van de betrokken partijen al eerder gehuwd was geweest. In talloze spreekwoorden en zegswijzen kan men een negatieve houding terugvinden tegenover dit soort van huwelijken. In het algemeen wordt het hertrouwen in zeer krasse bewoordingen afgeraden. De volgende voorbeelden kunnen als illustratie dienen. “Die één wijf heeft gehad, verdient een kroon van lijdzaamheid; die er twee heeft gehad, verdient er een van dwaasheid”, “De tweede echt is een duivelsgift”, “Tweemaal trouwen en bruiloft houen, Doet berouwen en ‘t hoofd klouwen”, “Drie dingen en deuge niet: herzaaien, herbakken en hertrouwen”, “De beenderen worden wel eens meer betreurd dan het vleesch”. Het is vooral het hertrouwen met een weduwe dat ten stelligste wordt afgekeurd: “Een weduwe brengt veelal haar eigene en ook eens anders gebreken ten huwelijk”, “Die weeuwen trouwt En borsten kout, Weet niet wat er in is gedouwd”. Speciaal van de weduwe met kinderen diende men verre te blijven. Immers, “Die eene koe koopt, heeft het kalf toe.” De grote trouwlust van de weduwen werd herhaaldelijk aangeroerd, blijkens “Die eens het geweer gedragen heeft, wil wel weder dienen” en “Die weduwe loopt met een stroowisch op haar gat” (=Stelt zich te koop; FVP), “Een weeuwte in den rouw of een besmet meisje, vrijt best”, “De zoetste vrijentijd, dien iemand kiezen kan, Is als een weduw komt van d’uitvaart van haar man”. Begrip spreekt uit: “Men kan met de dooden niet huishouden”.

Matthijs (2003) heeft een diepgaande analyse uitgevoerd van de hertrouw in drie Vlaamse gemeenten in de negentiende eeuw en wist het uit de spreekwoorden af te leiden beeld daarmee duidelijk te nuanceren. Immers, weduwnaars leken zich aan de culturele weerstand tegen hertrouw weinig gelegen te laten liggen: één op de drie was in staat een nieuwe partner te vinden, van de weduwen één op de vier. In de tweede helft van de negentiende eeuw namen de kansen op hertrouw echter duidelijk af. Van een snellere hertrouw van weduwen was geen sprake, integendeel, ook al werd

hun aantrekkingskracht hoog geacht. Weduwnaars vonden ook sneller een nieuwe partner dan weduwen. In de loop van de negentiende eeuw was sprake van een duidelijke afname van de kans van een verweduwde om te hertrouwen, een afname die door Matthijs onder meer in verband werd gebracht met de groeiende betekenis van het eerste huwelijk als centrale factor in de ontwikkeling van het privéleven. Daardoor zou de verwaterde versie daarvan, het tweede huwelijk, minder aantrekkelijk geworden zijn.

Deze beknopte vergelijking tussen de in Nederlandstalige spreekwoorden vastgelegde opvattingen met betrekking tot het huwelijk en de waar te nemen kenmerken van het negentiende-eeuwse huwelijkspatroon in Vlaanderen heeft opnieuw bevestigd hoe complex de relatie is tussen opvattingen en gedrag. De vraag is allereerst of spreekwoorden inderdaad wel de collectieve voorstellingen zijn van een bevolking in een gegeven tijdsperiode, in dit geval de negentiende eeuw. Het is denkbaar dat de relatie tussen de inhoud van de spreekwoorden en demografisch gedrag slechts in beperkte segmenten van de bevolking in bepaalde periodes is terug te vinden (Vovelle, 1985). Ook Roche (1983) stelt zich de vraag op welke wijze de waarnemingen van de demografie, die vaak continue reeksen over langere periodes betreffen, kunnen worden verzoend met de in tijd en ruimte beperkte en vaak vertekende informatie over opvattingen en houdingen. De vaststelling dat bepaalde opvattingen over het huwelijk hebben bestaan betekent daarom nog niet dat deze opvattingen breed zijn nagevolgd of überhaupt invloedrijk zijn geweest. Van belang is de vraag hoe de ideeën zijn verspreid, hoe ze zijn geaccepteerd en in welke mate zij zijn veranderd en beïnvloed door andere factoren. Het komt voor historisch-demografen als gedragswetenschappers pur sang immers vooral aan op de vraag of en hoe opvattingen ook gepraktiseerd werden. Matthijs (2001, p. 8) heeft op het 'kromme mensbeeld' van sommige mentaliteitshistorici dat erop neer komt dat feitelijk gedrag de resultante is van achterliggende opvattingen en houdingen nadrukkelijk gewezen. De sprong van mogelijke inwendige motivatie naar uitwendig gedrag is niet gemakkelijk te maken en de demografisch gedragspatronen wijken soms af van de moraal zoals deze schets van de spreekwoorden over het huwelijk heeft laten zien.

Referenties

- De Cock, A. (1908). *Spreekwoorden en zegswijzen afkomstig van oude gebruiken en volkszedes*. Gent: Ad. Hoste.
- De Cock, A. (1911). *Spreekwoorden en zegswijzen over de vrouwen, de liefde en het huwelijk*. Gent: Ad. Hoste.
- Fialkova, L. (2010). Proverbs and medicine: The problem of applied folklore. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 46, 111-124.
- Koroleva, M. (2015). The industrious must be on the move': Migration through Gaelic proverbs. In K. MacNeil (Ed.), *Struileag: Shore to shore. Cladach gu cladach* (pp. 77-82). Edinburgh, UK: Birlinn.
- Koroleva M., & Sinitza, A. (2008). Proverbs about spending on children as a subject of socio-demographic research. In E. Denisenk, & I. A. Trinity (Eds.), *Historical demography: Collection of articles* (pp. 277-297). MAKS Press.
- Matthijs, K. (1994) *Achterwaards de toekomst in. Het zekerheidssyndroom in de sociale wetenschappen*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Matthijs, K. (2001). *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Matthijs, K. (2003). Frequency, timing and intensity of remarriage in 19th century Flanders. *The History of the Family*, 8(1), 135-162.
- Matthijs, K. (2002). Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century Flanders: Gender disadvantage as an incentive for social change. *Journal of Family History*, 27(2), 101-127.
- Moreels, S., & Matthijs, K. (2011). Marrying in the city in times of rapid urbanization. *Journal of Family History*, 36(1), 72-92.
- Roche, D. (1983). Démographie historique et histoire culturelle, Bulletin d'Information. *Société de Démographie Historique*, 38-39, 51-61.
- Schipper, M. (2004). *Trouw nooit een vrouw met grote voeten. Wereldwijsheid over vrouwen*. Utrecht: Het Spectrum.
- Schipper, M. (2018). *Heuvels van het paradijs. Een geschiedenis van macht en onmacht*. Amsterdam: Prometheus.
- Schipper, M. (2017). *A womb makes a woman. Fertility, pregnancy and childbirth in proverbs from around the world*. Paper presented at the 11th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs, Tavira, Portugal.
- Stoett, F. A. (1923-1925). *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Turksma, L. (2005). *Over spreekwoorden en uitdrukkingen. Een inleiding tot de paremiologie*.
- Van de Putte, B., & Matthijs, K. (2001). Romantic love and marriage: A study of age homogamy in 19th century Leuven. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 31(3), 579-619.
- Van de Putte, B., van Poppel, F., Vanassche, S., Sanchez, M., Jidkova, S., Eeckhaut, M., Oris, M., & Matthijs, K. (2009). The rise of age homogamy in 19th century western Europe. *Journal of Marriage and Family*, 71(5), 1234-1253.
- Vovelle, M. (1985). De dood. In M. Vovelle (Ed.), *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef-en beeldwereld* (pp. 33-53). Nijmegen: SUN.